

EKLER PÉTER

GYARMATI BÍRÓ MIKLÓS ÉS *AXIOKHOSZ*-KOMMENTÁRJA¹

Az alábbi rövid közlésben Gyarmati Bíró Miklós kevésbé ismert munkásságára szeretném felhívni a figyelmet. Gyarmati Bíró Miklós (Gyarmathi Miklós; Nagysáros [?]-Királyhelmece, 1600 vagy 1601) református egyházi író sárospataki tanulmányai után 1568-tól a wittenbergi egyetemre járt, (valószínűleg 1572-től) Sátoraljaújhelyen volt rektor. 1583-tól Királyhelmeceen, 1586-tól Váriban lelkész, itt 1593-tól beregi esperes. 1595-ben ismét Királyhelmeceen élt, zempléni esperes.²

A Bártfán, David Gutgesell (1540 k.–1599) műhelyében megjelent kiadvány (*Axiochus divini Platonis seu de contemnenda morte dialogus, commentariis explicatus a Nicolao Germati...*) az *Axiokhosz* latin nyelvű kommentárral ellátott latin fordítása. A kolumnában szereplő évszám: 1577, a címlapon és az ajánlás végén pedig 1578 áll a megjelenés éveként. Gyarmati a mű szerzőjének Platont tartja; az *Axiokhosz* valójában apokrif mű, egy Platónnak tulajdonított, de később keletkezett dialógus. James Hankins kimutatta, hogy a Gyarmati által közreadott, minket érdeklő latin nyelvű *Axiokhosz*-szöveg Hermannus Raianus Welsdalius (?–1573) fordítását közli.³

¹ Bártfa, David Gutgesell, 1578 (RMNy 399). A kutatás során a nyomtatvány Turócszentmártonban őrzött példányáról készített másolatot (Országos Széchényi Könyvtár) tanulmányoztam. Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Ritoókné Szalay Ágnesnek minden eddig nyújtott szakmai tanácsáért és támogatásáért. Jelen rövid közlemény az *Europa Humanistica* program keretében végzett kutatásaimra támaszkodik. Köszönet John Monfasani, Monok István és Szabó András baráti tanácsait és szíves szóbeli közléseit.

² SZABÓ András, *Melanchtontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, ItK, 90(1986), 483–506; UŐ, *Gyarmati Szabó [recte: Bíró] Márton és fia Sátoraljaújhelyen*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2(1989), 299–308; UŐ, *Gyarmati Bíró Miklós = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, V, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 377.

³ James HANKINS, *Plato in the Italian Renaissance*, Leiden etc., E. J. Brill, 1990 (Columbia Studies in the Classical Tradition, 17), II, 777, num. 123. Figyelmet érdemel, hogy James Hankins a Raianus-féle latin fordítás korábbi nyomtatott megjelenését is említi (*uo.*, II, 773–774, num. 113), nevezetesen az 1568. évi kölni *editiót* (görög szöveg, latin fordítás, utána latin nyelvű kommentár) és ennek modern hasonmás kiadását: *Platonis dialogus, qui inscribitur Axiochus seu de morte dialogus et brevis et summe elegans. Cum versione et scholiis Hermanni Rayani Welsdalii in Academia Coloniensi medicinae professoris ordinarii, Coloniae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1568 (VD 16, A 3568, P 3314)*. A facsimile bibliográfiai adatai: *The Axiochus of Plato*, trans. Edmund SPENSER, a facsimile of the edition printed for Cuthbert Burbie in 1592, with a facsimile of the Greek text with Latin translation by Hermannus RAYANUS Welsdalius printed at Cologne in 1568, ed. Frederick Morgan PADEFORD, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1934.

A dialógus főszereplői Szókratész és az ereje teljében és élete virágában levő Axiokhosz. Axiokhosz kiváló fizikai adottságokkal rendelkezik, és nem fél a haláltól. Egyszer azonban nagyon súlyos betegségbe esik, halálosan megrémül, és teljesen kétségbe esik életét illetően. Fia, Kleiniasz Szókratészért rohan, hogy a bölcshilozófus vigasztalja meg Axiokhoszt. A „mester” több érveléssel is előáll, hogy bebizonyítsa, nem kell félni a haláltól, végül a lélek halhatatlanságáról szóló magyarázatával sikerül megnyugtattania Axiokhoszt.

Gyarmati a kiadást patrónusának, Bornemisza Gergely (?–1584) szepesi és jászói prépostnak és címzetes váradi püspöknek ajánlta. Az ajánlás 1578-ban kelt és a nyomtatvány legelején található. Első soraiban Gyarmati utal arra, hogy immár ötödik éve vezeti a sátoraljaújhelyi iskolát. Úgy érzi, hogy vezetése alatt eredményes oktatás folyt az iskolában, és hogy színvonalban utolérték a többi tiszáninneri iskolát. Oktatás közben Platón és Arisztotelész műveinek tanulmányozására is sor került. A negyedik évben azonban súlyos pestisjárvány sújtotta a települést és az iskolát. (Gyarmati nyilvánvalóan az 1576–1577. évi nagy pestisjárványra utal, amelyben sok értelmiségi is meghalt, mind a protestáns, mind a katolikus oldalon.) A pestisben megholtakat sokáig gyászolták, és szomorúan teltek a napok. Gyarmati mindenhol gyógyírt keresett fájdalmára. Egyszer véletlenül kezébe került az *Axiokhosz* című mű. A dialógus témája éppen a halál, a halálról való elmélkedés. A mű nemcsak megvigasztalta, hanem fel is vidította Gyarmatit, aki szerint a mű azt sugallja olvasójának, hogy az ingatag földi élet helyett az örök élet biztos kincseit kell keresni. Magyarországon sok más embert is sújtott az említett tragédia. Gyarmati az ő számukra is lelki gyógyszer szeretne nyújtani az *Axiokhosz* közreadásával és az általa hozzá írt kommentárokkal.

A Sátoraljaújhelyen 1578-ban kelt ajánlás végén Gyarmati kiemeli és dicséri patrónusa, Bornemisza Gergely kiváló lelki erényeit. Gyarmati a Bornemisza iránti tisztelete és nagybecsülése jeleként ajánlja neki a kommentárt. Kéri patrónusát, hogy tekintsen el műve hibáitól és fogyatékoságaitól, és Gyarmati szorgalmát és nemes szándékát vegye inkább figyelembe. Gyarmati legvégül magát és édesapját, Gyarmati Mártont Bornemisza figyelmébe és szolgálataiba ajánlja.

Az ajánlást két vers követi. Az előbbi Szikszai Fabricius Balázs (Szikszai Fabricius Vazul [Basilus], 1530 k.–1576) halálára írt vers (*Epitaphium clarissimi viri domini Basilii Szikszai, qui obiit 1576. anno mense Octob.*), tanítványa, Gyarmati Miklós tollából. Az utóbbi szerzője Bártfai Molnár György (Georgius Molnar Bartphensis), aki sátoraljaújhelyi diák volt az *Axiokhosz* 1578. évi megjelenésekor; az ő verse az olvasónak (*Ad lectorem*) ajánlja a kiadást.

Ezek után Gyarmati az olvasóhoz fordul (*Lectori s.*), és kéri, hogy fogadja jóindulatúan a kiadást.

Ezt követően, de még a latin nyelvű *Axiokhosz*-szöveg és az ahhoz fűzött latin nyelvű kommentár (*Axiochus divini Platonis, seu, de morte contemnenda, dialogus, brevibus commentariis Nicolai Germaini explicatus*) előtt, egy bevezető szöveg (*Praefatio*) következik, amely elsősorban a halállal, a haláltól való félelemmel foglalkozik. A filozófia – Platón szerint – a halálról való elmélkedés (*mortis meditatio*, vö. Platón, *Phaidón*, 64a, 67e, 81a). A Bornemiszának szóló ajánlásban már említett súlyos járvány (*pestilentia*)

hatalmas károkat okozott Magyarországnak – folytatja Gyarmati. Ez a siralmas állapot arra kényszerít mindenkit, hogy elsősorban a halállal foglalkozzék. Az *Axiokhosz* kommentálása (*commentatio*), ha teljes nyugalmat nem is, de talán némi vigasztalást fog nyújtani az olvasónak, és segíteni fog, hogy az élet viszontagságait nyugodtabb lélekkel (*aequiore animo*) viselje el.

Gyarmati a *Praefatió*ban öt szempont (*scopus/intentio, utilitas, distributio, inscriptio, methodus*) köré csoportosítva ismerteti az *Axiokhosz*hoz fűzött általános ismereteket, gondolatokat.

Először a mű *intentió*ját foglalja össze. A dialógus *subiectuma*: az ember (*homo*). A dialógus *subiectum adaequatuma*: az ember, amennyiben halandó (*homo, in quantum est mortalis*). Ezután leírja a mű – fent már röviden ismertetett – tartalmát, és felhívja a figyelmet Szókratész következő vigasztaló gondolataira: életünk idegen földön való tartózkodás (*peregrinatio*); a földi világosság megszűnésével, hiányával az örök isteni fényben való részesedést, a mulandó, romlandó földi javakkal pedig a jobb, igazabb, romlást el nem szenvedő örök javakat, értékeket kell szembeállítani.

Gyarmati az *intentio* után a mű *utilitas*át vizsgálja. Gondolatmenete szerint az, aki nagy, jeles tetteket akar véghezvinni, olyanokat, amelyekre az utókor is büszkén emlékezik (pl. katona, államférfi), annak az életet (annak minden kellemes dolgával együtt) meg kell vetnie.

Gyarmati a felosztást (*distributio*) röviden tárgyalja: az *Axiokhosz* három részből áll.

Ezt követően a dialógus címét (*inscriptio*) elemzi, amely két részből áll. Az *Axiokhosz* annak a személynek a neve, aki a beszélgetés egyik szereplője, a *De morte contemnenda* pedig a dialógus témáját, tárgyát (*scopus, intentio*) árulja el. Gyarmati a latin *mors* szóból kiindulva a *μῦθος* ('végzet, halál'), *θάνατος* ('halál'), *δέμας* ('alkat, termet'), *βίος* ('élet'), *βία* ('erő, erőszak'), *γένεσις* ('születés, keletkezés') görög szavak etimológiájának ismertetése és vizsgálata segítségével arra utal, hogy a „régiek” (*veteres*) úgy hitték, hogy a halál (*mors*) a léleknek (*anima*) a testtől (*corpus*) való szétválása, elkülönülése (*separatio*), illetve a léleknek a testből egy másik helyre való átköltözése (*transmigratio*).

Gyarmati ezen a ponton – Arisztotelész alapján (*Nikomakhoszi etika*, 3,9) – különbséget tesz a halál fajtái (*genera*) között. A legszebb (*pulcherrima*) halál: a háborúban a házáért meghalni. Nem véletlen, hogy a városok, a királyok és a türannoszok a legmagasabb kitüntetésekkel jutalmazták a harcban nyújtott hősiesség helytállást. Ezzel ellentétben „nem a legszebb halál” (*non pulcherrima est*) tengeri hajótörést szenvedve vagy ágyban meghalni.

Gyarmati szerint több ok miatt is szükségszerű, hogy egyszer meg kell halni. Csak az isteni természet az, ami örök és romolhatatlan. A keletkező, születő dolgok előbb-utóbb elpusztulnak. Az emberi szervezet különböző, ellentétes elemekből van felépítve (*ex elementis contrariis*), és ezek az elemek nem képesek arra, hogy örökké összhangban éljenek egymással, ezért szükségszerű a halál. Akik kegyes és szent életet éltek a földön, azok jutalma – a földi halál után – az örök halhatatlanság; a bűnösöké az örök szégyen és megbélyegzettség. Gyarmati – bár utal arra, hogy az *Axiokhosz* szerzőjét illetően kéte-

lyek vannak – nem kételkedik Platón szerzőségében, mondván, hogy Platón szellemétől nem idegen a dialógus.

Gyarmati – a *scopus (intentio)*, az *utilitas*, a *distributio* és az *inscriptio* tárgyalása után – végül a módszer (*methodus*) ismertetésére tér rá. Az igazságot (*veritas*) két módon lehet kutatni. Az egyik mód annak a kimutatása, hogy mi van, ezt a módszert *kataphatikénak* nevezzük. A másik mód annak a kimutatása, hogy mi nincs, ezt a módszert *apophatikénak* hívjuk. Az előbbi a dolgot úgy mutatja be, ahogyan az létezik, és semmilyen retorikai, költői eszközre nincs szüksége. Az utóbbi mások téves véleményét cáfolja, és igénybe veszi a retorikai, költői eszközöket, alakzatokat. Az *Axiokhoszban* az *apophatiké*-módszer érvényesül; Gyarmati szerint Platón a szofisták által „uralt” világban, közéletben (*sophistarum tyrannide*) ezzel a módszerrel akarta az emberek lelkét megtisztítani.